VESTFAL SUVERENITETI: TARIXIY HAQIQAT VA XXI ASRDAGI TRANSFORMATSIYASI

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
"Xalqaro munosabatlar" ta'lim yo'nalishi
2-kurs talabasi ***Muxtorova Oygul***
Ilmiy rahbar: *Qolqanov Nuriddin,*
O'zbekiston Xalqaro islomshunoslik akademiyasi
"Xalqaro munosabatlar" kafedrasi dotsenti,
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada 1648-yilgi Vestfal tinchligi bilan bog'lanadigan suverenitet modeli tarixiy va nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Vestfal tizimining zamonaviy xalqaro munosabatlarning boshlanishi ekanligi haqidagi qarash tanqidiy baholanadi hamda XX–XXI asrlarda suverenitetning insonparvarlik normalari, xalqaro adliya va integratsiya jarayonlari ta'sirida o'zgarishi ko'rib chiqiladi. Muallif Vestfal suvereniteti mutlaq haqiqat emas, balki normativ ideal ekanini va bugungi tizim gibrid xarakterga ega ekanini asoslaydi.

Kalit so'zlar: Vestfal tinchligi, suverenitet, "Vestfal afsonasi", ichki ishlarga aralashmaslik, mas'uliyat himoya qilish, xalqaro tizim.

Suverenitet jahon siyosatining markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, davlatlarning o'z hududi ustidan oliy hokimiyati, ichki ishlarga tashqi aralashuvning yo'qligi va huquqiy tenglik tamoyillari majmui ko'pincha "Vestfal modeli" deb ataladi. Bu atama 1648-yilda O'ttiz yillik urushni tugatgan Myunster va Osnabryuk shartnomalariga borib taqaladi. Globallashuv, transmilliy aktyorlar, inson huquqlarining xalqaro normalarga aylanishi va davlatlararo harbiy to'qnashuvlarning qaytishi bu modelning bugungi kunda qanchalik amal qilishi haqidagi bahsni kuchaytirdi.

Vestfal tinchligi odatda uchta asosiy tamoyil bilan bog'lanadi: hududiy hokimiyat, ichki ishlarga aralashmaslik va suveren davlatlarning huquqiy tengligi.

Bu tamoyillarning nazariy asoslari Jan Boden (1576), Gugo Grotsiy (1625) va Tomas Gobbs (1651) asarlarida ishlab chiqilgan. Biroq "suverenitet" tushunchasi bir ma'noli emas. Stiven Krasner uning to'rt turini ajratadi: xalqaro huquqiy suverenitet (davlatlarning bir-birini mustaqil subyekt sifatida tan olishi), Vestfal suvereniteti (ichki tuzilmalardan tashqi aktyorlarning chetlatilishi), ichki suverenitet (hokimiyatning o'z hududida samarali nazorati) va o'zaro bog'liqlik suvereniteti (chegara orqali o'tadigan oqimlarni nazorat qilish qobiliyati) (Krasner, 1999).

Bu tasnif muhim xulosaga olib keladi: suverenitet bir butun hodisa emas, balki bir necha o'lchamga ega, ularning har biri turlicha zaiflashishi yoki mustahkamlanishi mumkin. Masalan, globallashuv sharoitida davlat o'zaro bog'liqlik suverenitetini qisman yo'qotishi mumkin, ammo xalqaro huquqiy suverenitetini to'liq saqlab qoladi. Shuning uchun "suverenitet inqirozga uchradi" yoki "suverenitet o'zgarishsiz qoldi" kabi umumiy da'volar ilmiy jihatdan yetarli emas.

Leo Gross 1948-yilda e'lon qilgan maqolasida Vestfal tinchligini zamonaviy xalqaro tizimning boshlanishi deb ko'rsatgan va bu qarash o'nlab yillar davomida darsliklarda takrorlanib keldi (Gross, 1948). Biroq 2000-yillardan boshlab tadqiqotchilar bu talqinga jiddiy e'tiroz bildirdi. Andreas Osiander 2001-yilgi maqolasida shartnomalarda suverenitet g'oyasi zamonaviy ma'noda ifoda etilmaganini, imperiyaning ierarxik tuzilmasi 1806-yilgacha saqlanib qolganini va "Vestfal tizimi" tushunchasi XIX-XX asrlarda keyingi avlod tarixchilari va nazariyotchilari tomonidan yaratilganini ko'rsatdi (Osiander, 2001).

Benno Teschke 1648-yilni emas, balki keyingi asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni zamonaviy davlatlar tizimining haqiqiy tug'ilish davri deb hisoblaydi va XVII asr siyosatida dinastik mantiq hali ustun bo'lganini ta'kidlaydi (Teschke, 2003). Stephane Beaulac esa xalqaro huquqdagi suverenitet tushunchasining shakllanishini uzoq muddatli jarayon sifatida talqin qiladi. Daniel Filpott, aksincha, Vestfalning ahamiyatini butunlay inkor etmaydi va uni diniy mansublik bo'yicha tuzilmalardan hududiy suverenitetga o'tishda muhim bosqich deb biladi. Demak,

ilmiy bahsning mohiyati Vestfalning ahamiyatini rad etishda emas, balki uni "yagona boshlanish nuqtasi" deb hisoblash noto'g'riligidadir.

XX asrda suverenitet tamoyillari xalqaro huquq normalariga aylandi. 1945-yilda qabul qilingan BMT Nizomi a'zo davlatlarning suveren tengligini (2-modda, 1-band), boshqa davlatning hududiy yaxlitligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuch ishlatish yoki kuch bilan tahdid qilishni taqiqlashni (2-modda, 4-band) hamda davlatlarning ichki yurisdiksiyasiga kiruvchi masalalarga aralashmaslikni (2-modda, 7-band) mustahkamladi. Ayni paytda Nizomning VII bobi Xavfsizlik Kengashiga xalqaro tinchlikka tahdid holatlarida majburlov choralarini ko'rish vakolatini berdi, ya'ni Vestfal tamoyillari boshidanoq mutlaq emas.

Dekolonizatsiya jarayoni suverenitet tamoyilini butun dunyoga yoydi: BMT 1945-yilda 51 a'zo bilan tashkil topgan bo'lsa, bugungi kunda uning 193 ta a'zosi bor. Ko'plab yangi mustaqil davlatlar uchun suverenitet mustamlakachilikdan xalos bo'lish va ichki ishlarga aralashuvdan himoyalanish kafolati bo'ldi. Shu sababli Vestfal modeli Yevropada tug'ilgan bo'lsa-da, XX asrda eng ko'p aynan Yevropadan tashqarida talab qilinadigan tamoyilga aylandi.

Sovuq urush davrida bu tamoyillar yangi hujjatlarda ham takrorlandi. 1970-yilgi BMT Bosh Assambleyasining 2625-sonli Deklaratsiyasi davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar va hamkorlik tamoyillarini, shu jumladan aralashmaslik va suveren tenglikni batafsil bayon qildi. 1975-yilgi Xelsinki Yakuniy aktida esa Yevropa davlatlari suveren tenglik, chegaralarning daxlsizligi, hududiy yaxlitlik va ichki ishlarga aralashmaslik bilan bir qatorda inson huquqlari va asosiy erkinliklarni hurmat qilish tamoyilini ham bir hujjatda mustahkamladi. Bu esa XX asrning ikkinchi yarmidayoq suverenitet va inson huquqlari o'rtasidagi bog'liqlik xalqaro munosabatlarning rasmiy mavzusiga aylanganini ko'rsatadi.

Birinchi yo'nalish – inson huquqlari va xalqaro javobgarlik. 2001-yilda Intervensiya va davlat suvereniteti bo'yicha xalqaro komissiya (ICISS) suverenitetni faqat nazorat emas, balki aholini himoya qilish mas'uliyati sifatida talqin qiluvchi "Mas'uliyat himoya qilish" (R2P) konsepsiyasini taklif qildi (ICISS, 2001). 2005-

yilgi Jahon sammiti yakuniy hujjatining 138–139-bandlarida davlatlar genotsid, harbiy jinoyatlar, etnik tozalash va insoniyatga qarshi jinoyatlardan aholini himoya qilish mas'uliyatini tan oldi, shuningdek bunday holatlarda Xavfsizlik Kengashi orqali jamoaviy chora ko'rish imkoniyatini nazarda tutdi (UNGA, 2005). 1998-yilda qabul qilingan va 2002-yilda kuchga kirgan Rim Statuti asosida Xalqaro jinoyat sudi tashkil etildi; bu sudda davlat rahbarining rasmiy lavozimi javobgarlikdan ozod qilmaydi. 2011-yilda Livyaga nisbatan Xavfsizlik Kengashining 1973-sonli qarori R2P amaliyotining muhim, ammo bahsli namunasi bo'ldi: qarorning keyingi talqini Rossiya va Xitoy kabi davlatlar tomonidan tanqid qilindi.

Insonparvarlik intervensiyasi masalasi bu bahsning eng keskin nuqtasidir. 1999-yilda NATOning Yugoslaviyaga qarshi Kosovo bo'yicha harbiy operatsiyasi Xavfsizlik Kengashining ruxsatisiz o'tkazilgan, shu sababli uning huquqiy asoslari hanuz munozarali. Bu hodisa suverenitetni insonparvarlik maqsadlarida cheklash imkoniyatini ham, bunday cheklashning o'zboshimchalik bilan qo'llanilishi xavfini ham ko'rsatdi. Aynan shu tajriba R2P g'oyasining paydo bo'lishiga turtki berdi: asosiy maqsad aralashuvni qonuniy va jamoaviy qarorlar doirasiga solish edi.

Ikkinchi yo'nalish – supranatsional integratsiya. Yevropa Ittifoqi a'zo davlatlari muhim vakolatlarni (yagona bozor, savdo siyosati, ayrim davlatlar uchun yagona valyuta) umumiy institutlarga topshirgan. Bu suverenitetning yo'qolishi emas, balki uning "birgalikda amalga oshirilishi" deb talqin qilinadi. Uchinchi yo'nalish – transmilliy omillar: xalqaro korporatsiyalar, raqamli platformalar, iqlim o'zgarishi va pandemiyalar yagona davlatning imkoniyatidan tashqarida hal etiladigan muammolar bo'lib, bu ichki suverenitetga bo'lgan ishonchni kamaytirdi. Shu bilan birga, Falk bu jarayonni "Vestfaldan keyingi" tartibga o'tish alomati deb baholagan.

Raqamli makon ham yangi masalalar qo'ymoqda. Axborot oqimlari, ma'lumotlarni saqlash va kiberxavfsizlik masalalari davlatlarni "raqamli suverenitet" tushunchasiga murojaat qilishga undamoqda: ular o'z hududidagi ma'lumotlar va tarmoqlar ustidan nazoratni saqlab qolishga intiladi. Bu jarayon

suverenitet an'anaviy hududiy chegaralardan tashqariga chiqayotganini, ammo davlatlar uning mohiyatini – nazorat va qaror qabul qilish huquqini – qo'ldan bermaslikka urinayotganini ko'rsatadi.

Transformatsiya bir yo'nalishli emas. 2016-yilda Buyuk Britaniyada o'tkazilgan referendumdan keyin mamlakat 2020-yil 31-yanvarda Yevropa Ittifoqidan chiqdi; bu chiqish tarafdorlari "nazoratni qaytarib olish" shiori ostida milliy suverenitetni qayta tiklashni asosiy dalil qilib ko'rsatdi.

Demak, bir vaqtning o'zida ikki jarayon kechmoqda: insonparvarlik va integratsion talablar suverenitetni cheklaydi, davlatlararo xavfsizlik inqirozlari esa uni yana qadrlaydi. Bunday sharoitda davlatlar ko'pincha suverenitetni o'z manfaatiga qarab tanlab qo'llaydi, bu esa Krasner "uyushtirilgan ikkiyuzlamachilik" deb atagan holatni eslatadi.

Vestfal suvereniteti haqidagi bahs xalqaro munosabatlar nazariyasining asosiy maktablari o'rtasidagi farqni ham ochib beradi. Realizm suverenitetni davlatlarning anarxik muhitda omon qolish vositasi deb biladi va hududiy yaxlitlik hamda kuch muvozanatini xavfsizlikning asosiy kafolati hisoblaydi. Liberalizm xalqaro institutlar va o'zaro bog'liqlik davlatlarning mustaqil qarorlar qabul qilish erkinligini cheklashini, ammo hamkorlik orqali umumiy manfaatni oshirishini ta'kidlaydi. Konstruktivizm esa suverenitetni tabiiy holat emas, balki davlatlar tomonidan o'zaro tan olish va takroriy amaliyot orqali ijtimoiy qurilgan institut deb talqin qiladi.

Bu yondashuvlarni uyg'unlashtirish suverenitetning bugungi holatini to'liqroq tushuntirishga yordam beradi. Realizm Ukrainadagi urush sharoitida hududiy yaxlitlikning qayta ahamiyat kasb etganini yaxshi izohlaydi, liberalizm Yevropa Ittifoqi va Xalqaro jinoyat sudi misolida suverenitetning bo'linishi mumkinligini ko'rsatadi, konstruktivizm esa "Vestfal afsonasi"ning o'zi ham suverenitetning ijtimoiy qurilgan tabiatidan dalolat berishini ochib beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tadqiqot natijalariga ko'ra, birinchidan, Vestfal tinchligi suveren davlatlar tizimining muhim bosqichi bo'lgan, biroq uni bir

lahzada yaratilgan modelning boshlanishi deb talqin qilish tarixiy soddalashtirishdir. Ikkinchidan, suverenitet ko‘p o‘lchamli tushuncha bo‘lib, uning turli jihatlari globallashuv sharoitida turlicha o‘zgaradi. Uchinchidan, XXI asrda xalqaro tizim gibrid xarakterga ega: Vestfal tamoyillari (ayniqsa hududiy yaxlitlik va kuch ishlatmaslik) saqlanmoqda, ayni paytda inson huquqlari, xalqaro adliya va integratsiya ularni cheklamoqda. Shuning uchun Vestfal suvereniteti to‘liq “o‘lmagan” ham, o‘zgarishsiz ham qolmagan; u normativ ideal sifatida xalqaro siyosat tilining asosi bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot natijalaridan o‘quv jarayonida ham foydalanish mumkin: “Jahon siyosati” kursida Vestfal tizimini yagona tarixiy boshlanish nuqtasi sifatida emas, balki bahsli konseptual model sifatida o‘rgatish talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Shuningdek, zamonaviy xalqaro mojarolarni tahlil qilishda suverenitetning qaysi o‘lchami (huquqiy, Vestfal, ichki yoki o‘zaro bog‘liqlik) ko‘rib chiqilayotganini aniq ajratish xulosalarning aniqligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Beaulac, S. The Westphalian Model in Defining International Law: Challenging the Myth // Australian Journal of Legal History. 2004. Vol. 8. P. 181–213.
2. Falk, R. Revisiting Westphalia, Discovering Post-Westphalia // The Journal of Ethics. 2002. Vol. 6, No. 4. P. 311–352.
3. Gross, L. The Peace of Westphalia, 1648–1948 // American Journal of International Law. 1948. Vol. 42, No. 1. P. 20–41.
4. Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe (Helsinki Final Act), 1975.
5. International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS). The Responsibility to Protect. Ottawa: International Development Research Centre, 2001.
6. Krasner, S. D. Sovereignty: Organized Hypocrisy. Princeton: Princeton University Press, 1999.

7. Morgenthau, H. J. Politics Among Nations. New York: Alfred A. Knopf, 1948.
8. Osiander, A. Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth // International Organization. 2001. Vol. 55, No. 2. P. 251–287.
9. Philpott, D. Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations. Princeton: Princeton University Press, 2001.
10. Rome Statute of the International Criminal Court, 1998. United Nations Treaty Collection.
11. Teschke, B. The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations. London: Verso, 2003.
12. Charter of the United Nations, 1945. https://www.un.org/en/about-us/un-charter
13. UN General Assembly. 2005 World Summit Outcome, A/RES/60/1, 2005, paras 138–139.
14. UN General Assembly. Aggression against Ukraine, A/RES/ES-11/1, 2 March 2022.